

Märt Miti mälestused

II

Mart Mitti elulugu, aialuguga ühentatud viisil kirja panema hakatud

Vello Paatsi

Märt Mitt 70-aastasena. Ülesvõte aastast 1904.
Foto: EKLA B-128:2

Esimesest Eesti seltside asu[ta]misest⁸⁸ „Vannemuine“ lauluseltsi algusest

Esimene Eesti selts „Vannemuine“, keda eestikeelse laulmise ja kõnedega Tartu linnas pidama hakati, tema esimene asutaja oli Eesti postimehe retaktor Juhan Voldemar Jannsen,⁸⁹ kes selle tulusa mõttele tuli, Eesti rahvale üht lõbuduse ja laulu äratust muretseta. Vaevast hoolimatta seadis ta põhjuskirja kokku, ning toimetas seda kõrge riigivalitsuse ette kinnitamiseks, ja mis ka kõrgearmulise keisrihärra Aleksander II⁹⁰ helde valitsuse all kinnitatud sai.⁹¹ Nenda võisid siis eestlased juba 1866mal aastal seltsi koosolekuid ning laulmisi avalikult pidada, kuhu liikmid õige

agaraste juure tuli. Ka minagi ei tohtinud selles seltsis puududa, ja võtsin ennast ka 1866. aastal seltsi liikmeks. Puudumata püitsin ma igas kuus kui selts koos oli ka sääl olla. Isa Jannsen oli osav laulu- ja kõnemees. Ka teised osavad mehed pidasivad laulmise vaheaeal niisamma õpetlikka kõnesid. See kõik oli Eesti noore seltsile ehk sellest seltsist osavõtja sõpradele kosutavaks hariduse äratuseks, nenda et vaimustusega seltsi koosolekust osa võeti. Politzeimeister Jannau,⁹² kes sagedaste neist seltsi koosolekuist osa võttis ja koosoleja rahva rõõmu nägi, ütles mitu korda: „Olgem tänulikud meie helde keisrihärra vastu, kes meile seda tähtsad luba on annud, kui seltsi rahvas muude haritud rahva viisil seltsis koos käija. Ja mis veel selle alvaks peetava rahva eest kui

⁸⁸ EKLA, f. 116, m. 9, lk. 209–273 (l. 108–140p).

⁸⁹ Seltsi asutamise mõtte teket seostab R. Põldmäe Jannseni ja Wirkhausidega Väägverest ning teise variandina Jannseni ja Tartu väikekaupmehe Joh. Madissoniga Tartust. Vt. R. Põldmäe. „Vanemuise“ selts ja teater 1865–1880. Tallinn, 1978, lk. 12–16.

⁹⁰ Vene keiser, valitses 1855–1881.

⁹¹ „Vanemuise“ meestelauluseltsi asutamiskuupäevaks peetakse 24. juunit 1865. Seltsi põhikiri kinnitati 27. oktoobril samal aastal. Vt. ka Tartu meeste-lauluselts „Wanemuine“ 1865. Tartu, 1886, 8 lk.

⁹² Martin Johann Jannau (1810–1870), Tartu politseimeister (1864–1870). Õppis Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas (1828–1831), hiljem sõjaväelane, oberst, mõnede andmete järgi ka „Vanemuise“ seltsi auliige.

seaduse võimul ära keelati, on temale nüüd avalikult kõige kõrgema armu läbi kätte ustud. Olgem selles õnnes mõistlikud.” Need politzeimeistri sõnad tulid liigutatud südamest. „Vannemuine” oli see esimene Eesti rahva selts, kus Eesti rahvas avalikult ja esimest korda suure vaimustusega laulma tohtis hakkata „Jumal keisrid kaitse sa” n.n.e. Sell 1869mal aastal pidas see selts ühe suure laulupidu Tartus, nüüd vahest kõlas see laulu hääl üle Eesti rahva, ning Eesti mu[us]ikalise olemusele oli nagu uus laulutaevus lahti avatud. Seda laulupidu mõistlikult koosolekud peeti meie maa kõrgema seisuse rahvast väga imeks ja et Jannsen seda nii osava ettevõtmisega oli mõistnud korda saata. Pidulaulu oli Eesti rahva 50ne aastalise priiduse ehk priiki laskmise mälestuseks pühendatud.⁹³ Seltsi esialgune kooskäigi koht oli Kroonuaea taga Freitangi maeas.⁹⁴ Ja asus selts peagi ligimale kesklinna Tirongi maeasse⁹⁵ elama. Et ka siin jälle ruum kitsaks jäi, asus selts üle Kivisilla vassakut kätt seisva esimesse (Pa[a]bu) maease teise korra peale korteri, kust jälle peagi ära [kolis], ja siispoole linna äärde Ropka mõisa tee äärte vassakut kätt⁹⁶ viimsesse linna maease korterisse tuldi. Siin maeas olivad nüüd ka esimest korda kaunis jagu taluperemehe kokku tulnud, et põllumeiste seltsi asutada ja põhjuskirjale nimesid alla kirjutada, mida jälle isa Jannsen toimetas. Siit korterist ära minnes läks „Vannemuine” selts oma periseks ostetud maease, mis Jaama uulitsasse⁹⁷ üles kalda peale 7000. rubla eest aktsiavõlgade peale osteti. Siin algas nüüd seltsil see peris tugev kosumine ja mõistlik kindel tegevus, ning liikmete hulga kogumine.

Tartu Eesti põllumeiste seltsi esimesest asutamisest

Tartu Eesti põllumeiste seltsi esimesest põhjandamise algamisest. Seltsi alustuse ehk põhjenduse

esimesed mõtte ilmutused. C. R. Jakupson. Põlluseltsi esimene eestseisuse valimine. Hurt saab seltsi presidendiks valitud. Esimene seltsi aastapidu 1871. Pidulaulu kõned: Kotkas, Middendorf[f], Samson ja Hurt. Mõisnik[k]ude seltsi koosolek Ruhjas. Esimesed katuselaastud Soomest. Sõit läti talurahva maeapidamist vaatama Ruhja ja Virkena valda, seal erila mängimine. Korraline maeapidu, aga siiski lätlaste roppus. Lätlaste virgem käsitöö. Jutustus mõisnikuhärradega rahva hariduse, keele ja raamatute küsimuses. Lõunesöök mõisnik[k]udega Ruhja linnas. Jut[t] väikse ma[a] pidajatest.

Jaan Tamman⁹⁸ Pernumaal Tori vallas, kellel sääl kroonuvalla talu, mis väga toredaste ehitatud. Tamman, et küll isi taluperemees, on ta ka ühtlasi kuulus ehitusemeister, kes siinsed Liivi Eestimaale asutatud vene kirikud suurema jao peaaegus üksina oma toimetuse all ehitanud on. Tema on küll koguni koolitamatta ja ilma mingi võera keele tundmiseta inimene. Aga kehakasvu poolest tugev ja ilus, ja ka vaimu poolest mehine mees. Ta oli umbes 1868mal aastal kaks või kolm tuttavat taluperemeest enese juurde palunud ja teadustas neile, et tall juba mõni aeg südame peal olla, üht põllumeiste seltsi asutust siinse Pärnumaa talunikkuude maeapidamise edenduseks ette võtta, ja luges siin ka üht enesest kokkukirjutatud seltsi asutuse põhjuskirja punktisid ette, mis pikemalt läbi räägiti, parantati, ja siis kirjaniku Jannseni, kui „Vannemuise” seltsi presidendi kätte läbi vaadata ja parandada anti.⁹⁹

Jannsen kui agar mees oli seda omalt poolt ka ära toimetanud, ühtlasi aga ka säält üht Tartu Eesti põllumeiste seltsi põhjuskirja välja kirjutanud, mida ta Tartus „Vannemuise” seltsi viimses üürikorteris (Ropka mõisa tee ääres olevas maeas) umbes 50nele Tartumaa

⁹³ M. Mitt mõtleb esimest üldlaulupidu 1869. aasta suvel, mis oli pühendatud Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise 50. aastapäevale.

⁹⁴ See Freydangi maja paiknes Herne tänava alguses ja seltsi korter asus seal alates 13. veebruarist 1866, ent see polnud siiski esimene seltsi kooskäimise koht.

⁹⁵ 1. oktoobril 1866 koliti ülikooli tantsuõpetaja Tyroni abikaasa majja Laia ja Jaani tänava nurgal. See maja pärineb arvatavasti 17. sajandist ja on praeguseni alles.

⁹⁶ Maja asus Tähe tänava alguses, praeguse TÜ füüsikahoone ees, koht on tähistatud mälestuskiviga.

⁹⁷ 17. aprillil 1870 siirdusid seltsi liikmed pidulikult rongkäigus G. Rogeri majja, mis osteti seltsile koduks 1873.

⁹⁸ Jaan Tamman (1830–1890), talupidaja, ehitusettevõtja ja rahvusliku liikumise tegelane pärines Tori Seljalt, hiljem pidas talu Sikanal. Valiti 1871. aastal Pärnu(maa) Eesti Põllumeeste Seltsi üheks asepresidendiks, Eesti Aleksandrikooli peakomitee liige, Eesti Kirjanduse Seltsi liige, I gildi kaupmees.

⁹⁹ Saksa põllumeeste seltsid olid sellal juba Eesti Postimehe vahendusel eestlastele tuttavad. Pärnu Eesti põllumeeste seltsi asutamise idee teke kuulub vähemasti teadaolevate allikate valgusel Jaan Tammanile, kuigi ▶

talupõllumeistele ette luges, kellede seas ka mina olin. See soov võeti koosolejaist rõõmuga vasta ja kirjutati ka nimed põhjuskirjale alla, mida siis Jannsen jälle kõrge riigivalitsusele kinnitamiseks sisse saatis. Peale selle oli ta veel Pärnu meiste nende põhjuskirja tagasi [annud], ja jälle iljem riigivalitsusele kinnitada saatnud.

Tartu Eesti põllumeeste seltsi põhjuskirja peale tuli selle seltsi asutajatele üks küsimus viie põhjus §ste üle, kus riigivalitsus neid muuta nõudis, ehk muidu mitte see selts kinnitatud ei või saada. See muuta nõudmine oli aga üks kogoni kasuline asi, mis seltsile tema elus suuri takistusi kõrvale saatma pidi. Näituseks paar §svi.

Ülevõetud põhjuskirjas seisib: „Selts ei taha mingisugustest politika asjast rääkida j.n.e.” Seesugune kästi koguni maha kustutada. Nendasamma kästi ka seda ära kustutada: „Kui selts linnas koos käib, siis on temal polizei ametnik juures, ja kui maal, siis sillakohtu ametnik.” Selts pidada oma valitsuse all töötama, aga mitte politzei all. Nende asemele oli aga üks kogoni uus algus paragrahv põhjuskirja sisse panna kästud, mida ka siia üles kirjutatud.¹⁰⁰

„Seltsi tahtmine on, ka omalt poolt hoolt kanda, et eestlaste seas põlluharimise teadused laiali saaksivad lautatud, ja nende maeapidamine

kõigipidi parantatud.” Ja selts kinnitati 1sel märtsil 1870.¹⁰¹

Kes võisivad nüüd veel õnnelikumad olla kui seltsi asutajad, kes kõrgeauulise riigivalitsuse poolest nii suure usalduse olivad saanud, et naad isi oma valitsuse all, ilma et politzei neis[s]e tohiks asjata puutada, seltsi võisivad juhatada. See oli ju rõõm, kus eestlased veel kui põllumehed esimest korda omal volil võisivad kokku tulla ja ilma järelevaatajata oma enese maeapidamise tuluks nõuu pidada ja kõrge riigivalitsusega, nagu laps vanematega käsikäes käija. See õnn oli Eesti talupõllumeistele nüüd 1870mal aasta esimesel poolel* ilmunud, tänapisaratega ja vaimustavalt lauldi nüüd keisrilaulu „Jumal keisrid kaitse sa”.

Esimesel koosolekul,¹⁰² kus Jannsen seda kõrged kinnitust teada andis, ütles ta järgmiselt: „Pärnumaal on see põllumeeste seltsi asutamise mõtte alganud, sellega on küll Pärnu põllumeeste selts¹⁰³ ennem saadud, aga pärast sündinud. Aga Tartu Eesti põllumeeste selts on pärast saadud, aga enne sündinud.”¹⁰⁴ Sellega tähendas ta seltside kinnitamist. Koosolejad arvasivad, et Jannsen vist juba siis kui ta Pärnust Tartu elama tuli, juba selle seltsi asutamist mõttes võis kandnud olla, ehk jälle Pärnumaa põllumeeste heaks seltsi asutuse esimesi mõttid ülles võtta. Aga Jannsen ei teinud siin mitte avalikuks, kelle käest

▶ enne teda oli eesti põllumeeste koondamise mõte trükisõnas vähemalt kahel korral juba välja öeldud. J. V. Jannsen on 1867. a. algul teatanud Liivimaa Üldkasulikule ja Ökonoomilisele Sotsieteetile Tori põllumeeste soovist asutada selts. Saksa põllumeeste seltsis arutatakse talupoegade põllumajandusseltside küsimust 15. jaanuaril, seega seostub torilaste mõte usutatavalt 1866. aasta lõpuga või hiljemalt 1867. a. jaanuarikuuga. Torilasi esindas ja ajas seltsi asja Jaan Tamman. 18. augustist 1868 pärineb J. Tammani kiri J. V. Jannsenile, kus ta kirjutab: „täna satan teile keik need kirjad põllumeeste seltsid ja liikmed. Augustil 23mal satan teile rahha siis ma seitan issi Perno olge sis ni hea kirjutage meile Statutid.” J. Tamman pärib ka kulude suurust ja hiljem märgib 1868. aastal statuutide ümberkirjutamiseks kulutatud rahasummaks 19 rubla ja 5 kopikat (EKLA, f. 47, m. 72:29, l. 25; f. 112, m. 21:34 l. 1. 1–1p). Pärnumaa Eesti Põllumeeste Seltsi põhikiri kinnitati 3. septembril 1870.

¹⁰⁰ Vt. Riigivarade minister Balti kindralkubernerile 14. juunist 1869 (EKLA, f. 183, m. 2:3, l. 3–5) või A. Kruusberg Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt: Kultuurilooliste materjalide kogu. Tartu, 1926, lk. 26–27.

¹⁰¹ Vt. ka Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi Põhjuskiri. Kinnitatud 1. märtsil 1870. Tartu, 1870. 8 lk. Samas leidub asutajate (96) nimekiri.

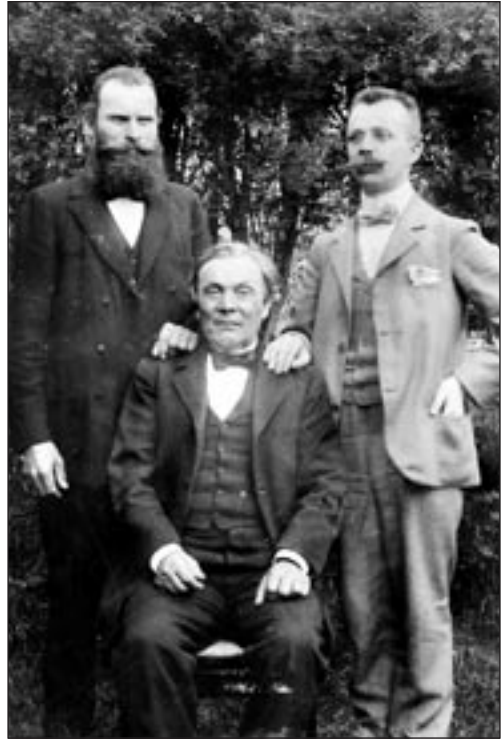
* Selts kinnitati märtsis 1870.

¹⁰² Esimene koosolek seltsi asjus peeti 17.–18. aprillil 1870.

¹⁰³ Ka M. Mitt kinnitab, et eesti põllumeeste seltside tegeliku rajamise mõte tekkis Pärnumaal. J. V. Jannsenile kuulub kindlasti Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi koondamise mõte. Kuidas täpselt ja millal Jannsenil see Tartu põllumeeste ühendamise mõte tekkis, on allikate puudusel raske öelda. Küll on selge, et Jannsen ja Middendorff taotlesid mitmetel põhjustel eesti põllumeeste seltsi asutamist Liivimaa suurpõllumeeste seltsi filiaalina. Vt. E. Tammiksaar. Alexander Theodor von Middendorffi tegevus Liivimaa põllumajanduse edendajana ning tema seosed eesti rahvusliku liikumisega. – Vene aeg Eestis: Uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni. Koostanud T. Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 14(21). Tartu, 2006, lk. 173–177.

¹⁰⁴ Vt. J. V. Jannseni juhtkirja seltsi avakoosolekuks 4. juulil „Tarto eesti põllumeeste selts” (Eesti Põllomees 1870, nr. 6, vrg. 81–83) ja „Tarto eesti põllumeeste selts” (samas, nr. 7, vrg. 97–100).

ta selle seltsi asutuse põhjusekirja oli saanud, perast poole sain mina selle asutuse esimese mõtte selgeste teada, ning kirjutasin teda, nagu ees otsas tähentatud ülesse, et see esimene mõte ja ülesvõte Tammanist Tori vallas välja kasvanud oli. Aga et Jannsenil „Vannemuise seltsi kinnitamist võimalikuks oli saanud kätte saada, selleks oli ainult professor Köeler¹⁰⁵ riigivalitsuse juures tegev, ilma kelleta Eesti seltsidele kinnitamise auu mitte nii hõlpsaste ei oleks võinud kätte tulla, mille perast siis ka põllumeiste seltsi kinnitus seda rutem sündis. Aga kõige nende seltside asutamise mõtte ilmumise juures ei tohi mitte üht tähtsast meest ära unustada, kes sell ael Peterburis elas ja hulka kirjatöösid oli teinud, isiaranis aga Eesti postimehe aealehes[s]e õige tähtsaid kirjatükki saatnud, kus otse nagu sõrmega näidati, kuidas haritud maades ja rahvaste juures nende maeapidamise parandamine üksnes seltside ja seltsliku elu ühendusel on võitnud korda seada n.n.e. ja see mees oli Carl Robert Jakupson.¹⁰⁶ Oma ameti poolest oli ta Oberlehreri (ülema kooliõpetaja) eksami ära teinud ja andis Peterburis oma õpilastele tundisid. Tema õpilaste hulka tuleb ka kõige kõrgemad keisri suguseltsi arvata, sest ta käis kui kodukoolihärra suurvürst Konstantini Nikulaievitsi¹⁰⁷ lastele tundisid andmas ning üks neist selle kõrguse tütarlastest nimega Olga¹⁰⁸ sai Kreeka kuninga prouaks. Sesamma Jakupson tuli nüüd ka esimesele Tartu Eesti põllumeiste seltsi kokkutulekule, ja pidas siin seltsis jälle esimese kirjutatud vaimustava kõne. Ju oli temal põllutööteaduse laienduseks üks raamat käsikirjas valmis kirjutatud „Teadus ja seadus põllul“¹⁰⁹, mis ka nüüd sell ael trükkis välja anti. Sellest raamatu käsikirjast teadis Jannsen juba enne „Vannemuise“ seltsi asutamist, kust siis ka Jannsenile neist tähendatud põhjustest, kui terava vaimuga mehele „Vannemuise“ lauluseltsi alustuse mõte võis tulla. Aga Tamman kui vaikne

Märt Mitt poegadega. Vasakul Karl ja paremal Ferdinand Mitt. Ülesvõtte aastast 1904. Foto: EKLA B-128:3

mees leidis põllumeeste seltsi asutuse mõtte, eelseisvast „Vannemuise“ seltsist ja C. R. Jakupsoni kõne pidamistest „Vannemuise“ seltsis („Kolm isamaa kõnet“).

Kuidas tähe[n]tatud, et esimesel põllumeiste seltsi koosolekul Jakupson kui ka Jannsen tulisid kõnesid pidasivad, mis vaimustusega kuuldi. Ju oli ka Jakupson siinse seltsi asutajatele, oma kolme isamaa kõne pidamise perast, mis ta enne seda „Vannemuise“ seltsis oli pidanud õige elavalt tuttav. Jakupson soovis, et nüüd esimesel eestseisuse valimise korral juba liht

¹⁰⁵ Johann Köler (1826–1899), maalikunstnik ja rahvusliku liikumise tegelane, Peterburi Kunstiakadeemia akadeemik ja õppejõud. Toetas ja aitas kaasa eestlaste ettevõtmistele Peterburi võimukoridorides. Eesti Aleksandrikooli (1883–1884) ja Eesti Kirjameeste Seltsi president (1891–1892).

¹⁰⁶ Carl Robert Jakobson (1841–1882), ärkamisaja eesti ühiskonna üks liidreid, kooliõpetaja, Sakala väljaandja, Pärnu ja Viljandi põllumeeste seltsi president, Eesti Kirjameeste Seltsi president (1881–1882).

¹⁰⁷ Konstantin Nikolajevitš Romanov (1827–1892) Nikolai I poeg.

¹⁰⁸ Olga Konstantinovna (1851–1926), suurvürst Konstantin Nikolajevitši tütar, abiellus Kreeka kuninga Georgios I-ga (valitses 1863–1913).

¹⁰⁹ C. R. Jakobsoni kaheosalisena kavandatud põllumajandusliku peateose esimene osa ilmus Peterburis 1869, teine osa jäi ilmutamata.

¹¹⁰ Jakob Hurt (1839–1907), eesti ärkamisaege ühiskonna üks juhte, rahvaluule suuroguja, pastor Otepääl ja Peterburi Jaani kirikus. Eesti Aleksandrikooli president (1870–1883) ja Eesti Kirjameeste Seltsi president (1872–1881).

taluperemees selle seltsi presidendiks saaks valitud, ja Jannsen auupresidendiks jääks. Jannsen ei olnud sellega rahul, vaid ütles: „Ilma tööta ei või keegi enesele auunime saada.” Teda valiti siis presidendiks, aga Jakupsoni abipresidendiks, ja õpetaja kandidadid Hurt¹¹⁰ kirjatoometajaks. Õpetaja Eisenschmidt¹¹¹ kassameistriks.

Põllumeeste seltsi liigete arv kasvis kaunis jõutsaste. Juba ligi poolteist aastat oli selts ära elanud, aga Jannseni toimetused ei olnud selle seltsi kohta mitte loomulik. Mitmed tarvilised asjad jäeti soiku, Jakupson ja mitmed teised tuntsivad seda vastu vedamist. Kust see asi selle kalli mehe sisse tulnud, jäi kõigil esialgus teadmataks ja arusaamataks.

Sell vaheaeal oli Jakupson Peterburist Tal[l]in[n]asse elama asunud ja kirjutas minule, et tänavu seltsi uue eestseisuse valimisel 1871, mis mihklipäeval toimetatud saab, selle eest tööd teha, et Hurt presidendiks saab ja mis ka mihklipäeval nenda sündis. Sest Hurt oli selle poolteistaastase kirjutaja ametis seltsile elavalt näidanud, et ta uuele ametile kui loodud oli, rõõmuga teretati kõigil pool seda uudist. Mind valiti tema abiks ja Tõnis Pekk¹¹² kirjatoometajaks.

Sell sammal Mihklipäeval 1871, mill uus eestseisus valiti, pidas selts ka oma esimest aastapäeva „Vannemuine” seltsi maeas.¹¹³ Peale rohke pidust osavõtjate olivad seltsile ka tähtsaid külalasi tulnud, ja nimelt mõisnikutest Keiserliku Sotsi[e]te[e]ti Seltsi president A. Middendorff¹¹⁴ (Hellenurme mõisast) ja H.

von Samson¹¹⁵ (Urvastest). Pidulaul peeti elavaid õnnesoovituse kõnesid. Kõige enne lasti keisri maieste[e]ti ja tema suurt sugukonda mitmekordse keisrilaulu, ja hurrah hüüdmise all elada!

Kui nüüd Hans Kotkas¹¹⁶ (Kavastu talunik) seltsile õnne soovis, et see selts, kes nüüd juba 1½ aastat isi omalt kohalt tööd teinud, ka oma jalgade peal seistes tugevaks saaks, siis ei olnud sarnane õnnesoov von Middendorff[ff]i härrale mitte meele järele. Ta vaatas ühe kõvera ja läbipistva pilguga H. Kotka peale, ja ütles: „Mis mina kuulen, et soovitakse, et see eesti selts oma enese jalgade peal peaks seisma hakkama ja tugevaks saama, see ei tohi ja ei võigi võimalikuks saada ilma saksa seltsi abita. Saksa selts on ju vana põllumeeste selts, tema läbi võib üksnes tarkust saada.”¹¹⁷

Von Samson ütles: „Mis on must, mis on valge? Mis on sakslane, mis on eestlane? Need peavad üks olema: vahesein peab vahelt ära kaduma.”

Hurt andis siin mõlematele vastust, tähe[n]dates esiteks Kotka kõne peale: „Et Kotkas Eesti põllumeeste seltsile ise töötamiseks tugevad jõudu on soovinud, seal juures ei ole ta ealgi seda ütelnud, nagu ei peaks see selts kellegi teisega tegemist tegema ega õpetust nõudma, vaid Kotka kõne sees on elavalt välja paistnud, et Eesti põllumeeste selts nagu masin, mis omal kohal kindlalt paigal seisab, aga tema masina rattad, tõiste seltside masina ratastega

¹¹¹ Willem Gottfried Eisenschmidt (1839–1922) Tartu Peetri koguduse kirikuõpetaja ja rahvusliku liikumise tegelane. Eesti Aleksandrikooli peakomitee liige, Eesti Kirjameeste Seltsi asutajaliige ja abiesimees, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutajaliige.

¹¹² Tõnis Pekk (1846–1913 või 1914) pärines Kolga-Jaani kihelkonna Võisiku mõisavallast Lätkalu sulaseperest. Perekond siirdus 1850. aastatel Tartusse. Õppis Tartu kreiskoolis (1860–1863), töötas Tartu rentei kirjutajana, magistraadi ametnikuna ja põllumeeste seltsi sekretärina. Oli eesti teatri sünni juures 24.–25. juunil 1870. Ta kehastas L. Koidula näidendis „Saaremaa onupoeg” Hansu. Kuulus Eesti Kirjameeste Seltsi. Hiljem siirdus Venemaale Kostromasse. Suri 1913. aasta lõpul või 1914. aasta algul Soomes Raivalas.

¹¹³ Vt. ka Põllumeeste seltsi esimene aastapäev. – Eesti Põllumees 1871, nr. 8, vrg. 113–115.

¹¹⁴ Alexander Theodor von Middendorff (1815–1894), baltisaksa mõisnik, biogeograaf, põllumajandusteadlane ja uurimisreisija. Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Seltsi president (1862–1882). Talle kuulusid Hellenurme ja Pööravere mõis. Omab suuri teeneid siinse põllumajanduse arendamisel, eriti Eesti punase veise ning Tori hobusetõu aretamisel.

¹¹⁵ Hermann von Samson-Himmelstierna (1826–1908), Urvaste mõisaomanik, insener, põllumajanduspoliitik, Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi sekretär (1868–1875), põllumajandusajakirja Baltische Wochenschrift toimetaja. Tartu–Tapa raudtee ehituse üks juhte. Baltisaksa põllutöökooli ideoloog poleemikas J. Hurdaga Eesti Aleksandrikooli vastu.

¹¹⁶ Hans Kotkas (1841–1886) pärines Paistu kihelkonnast Morna mõisavallast Turult (Tarrolt). 1867. a. siirdus sealt koos ema, venna ja õdedega Tartu-Maarja kihelkonda Kavastu valda. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutajaliige ja abipresident, Eesti Kirjameeste Seltsi liige, talupidaja Kavastus.

¹¹⁷ Selle seltsi kohta vt. H. D. von Engelhardt, H. Neuschäffer Die Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Societät (1792–1939). Ein Beitrag zur Agrargeschichte des Ostseeraums. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Band 5. Köln-Wien: Böhlau Verlag, 1983. Selts asus algul Riias, hiljem Tartus (1813–1939).

hästi kokku sünnivad, ühtlasi aga ka tähele panna, et tõiste masinate rattad oma ammastega Eesti seltsi masinate rattaid ning ambid ära ei purusta.”

Von Samsoni kõne peale vastas Hurt: „Et eestlased küll enne ei julge uskuda, kas sakste sõnu vaheseinde kaotamisest ja vastastiku käsikäes käimisest tõeks võiks pidada, enne kui see tegevalt elus saaks silma paistma, nenda, et sakslased neist suurdest eesõigustest, mis naad üksnes isieneste käes ilma üleüldise kasuta peavad, ka Eesti talupõllumeistele ühtlasi ära jagavad, siis vahest võiks seda käsikäes käimist uskuda.”

V[on] Middendorff[f] ütles: „See olla praegusel aeval veel võimata, Eesti rahvas olla veel rumal, vast sadade aasta vältusel võida see, kui rahvas nii targaks saab, ehk sündida.” See esimene, selle seltsi aastapidu lõppes nii mitmesuguste õnnesoovituste all, kus ka lõpeks veel keisrilaulu lauldi.*

Enne nimetatud esimest aastapidu sell 16mal septembril [1870]¹¹⁸ käisime meie, Jakupsoni¹¹⁹ ning Jüri Oea'ga Ruhjas¹²⁰, kus seekord mõisnik[k]ute seltsi koosolekud peeti ja meie, kui Eesti seltsi saadikud sääl olime. Meid võeti siin lahkeste vastu. Sinna oli aga ka hulka läti talumehi tulnud. Sääl näidati nüüd üht uutmoodi veekaevu, mis nagu õones raudteivas maa sisse rauati, siis pump üles otsa kruuviti, ja nende vett välja pumpama hakati. Aga seda vett tuli säält väga veidi välja. Koosistumisel saalis jutustas nüüd üks barun Kampenhausen,¹²¹ kuidas see kaev, mis aga 30 rubla maksta väga kasulik olla. Üks lätlane laitis aga seda üteldes: „Vesi on üsna mudasegane, ja teda nii väha, et pumpaja nii palju ei jõua pumbata, kui minu ühe hobusele janu kustutamiseks vaea lähäb, pealegi

on ta ühe talumehela väga liig kallis.”¹²²

Von Samson Urvastest, tõi ette katuse laastusid, mis ta sell suil Soome maal käies (kuhu teda oli saadetud), seal talunikude käest oli toonud. Laastud, mis ööveldatud, olivad 21 tolli pikad, ja tulevad mitmekordselt kattuseks, lattide peale naelutada, 1000 laastust saavad [ruut]sülda katust, iga sülla peale minevad umbes 10 kopika eest naelu. See nägemine oli tähtjas. Laastud said minu kätte, et neid ka Tartu põllumeiste seltsile näidata.*

Siit kutsuti meid Ruhja mõisa, kuhu meid hobustega sõidutati. Siin rakendati veel hobusid rohkem vankrite ette ja sõit algas sealsid Ruhja ja Virkena¹²³ valla talunikude maeapidamist vaatama. Ruhja ja Virkena talunikud on oma kohad ammust aeast saadik juba ära ostnud, ja selleperast elavad naad seal väga tubliste.

Mõisnikude seltsi presitent A. von Middendorff Hellenurmest ja H. von Samson Urvastest püüdsivad eestlasi oma maeapidamises lätlaste kõrval laita. Ma tähendasin, et see ütelus eestlaste kohta mitte tõsi ei ole, sest siinse lätlastele on nende kohad 80 rubla eest taaldri maa müitud, aga eestlastele ei ole 180ne rubla eest veel müija tahetudgi, pealegi on siinseid lätlaste maad head ja tasatsed, kuna eestlaste maad enamiste kinklised ja liivased on. Middendorff[f] ütles: „Miks eestlased ka siis ei ostnud, kui kohad odavad olivad.” Ma tähendasin, et mõisnikud ealgi eestlastele sell odaval aeval ei ole kohtasid müinud, kui siin lätlastele müidi. Ainult barun Bruinning müis Kirepi ja Penuja vallad, ja barun Grüidner Suistlepi¹²⁴ talusid odavalt ära. Nimetatud härrad tähendasivad veel, et lätlased kui osavamad põllumehed ka oma elumaeade korraspidamise poolest, puhtuses eestlastest kaugel ees olla, mida lätlaste toredad elumaeade

* Ka Jannsen kui senine presitent oli siinsel aastapidul.

¹¹⁸ M. Mitt eksib kuupäevaga. Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi suveistung peeti 18. ja 19. septembril Ruhjas. Selle üksikasjaline kirjeldus: „Sitzungen und Excursionen der Kaiserl. Livländischen Gemeinnützigen und Oeconomischen Societät in Rußen am 18. u. 19. Sept. 1870. – Baltische Wochenschrift 1870, № 41–52, 14.10.–9.12.

¹¹⁹ Jakobson pidas sellest sõidust seltsis kõne 30. septembril 1870 ja see ilmus Eesti Põllomehes „Mis Ruhja teekonnal nähtud ja tähele pandud” (1870, nr. 9, vrg. 129–140).

¹²⁰ Mõnedel andmetel osales veel ka eestlastest Karl Juder Suislepast.

¹²¹ Oswald Hermann Ernst von Campenhausen (1813–1877), maanõunik, Võnnu maakonna Unguri, Kūdumi, Lenči jt. mõisate omanik.

¹²² Nähtavasti oli tegemist Ameerika torukaevuga, nagu seda tollal nimetati ja mille tegemist tutvustati ajalehes Eesti Põllomees (1870, nr. 5, vrg. 69–73).

* Sest aeast peale, selle 1873. aastast, hakati meie eesti rahva seas laastukatusid tegema.

¹²³ Ruhja kihelkonna Virkeni (Würken) mõis, kuulus 1676–1920 Engelhardt'i perekonnale. Mõisaomanik oli sellal Karl Gustav Georg von Engelhardt (1811–1887). Sotsieteedi liige, üks Ruhja sõidu initsiaatoreid.

¹²⁴ Vt. Tuna 2009, nr. 1, lk. 138, allmärkus 74, 75.

pidada välja näitama. Näituseks panti siin ühe läti talupoea kivist elumaea ette, kelle ehitus neliteistkümmend tuhat rubla olla maksnud, kus kohtas olla Eesti talupoegadel sarnatsid maeasid? Selle samma kalli elumaea talu karjalaudad olivad aga väga alatu korra sees. Selleperast näitasin ma seda neile härradele sõna-sõnalt üteldes: „Kui väga kahju see on, et see talunik siin enesele ühe kalli ja toreda elumaea on ehitanud, kelle kütteks ja korraspidamiseks palju rohkem ära kulub, kui selle talu mets ja sissetulek välja jõuavad anda, mille ehituse läbi, selle sugukonna varandus otse surnud kapitaliks on saanud. Kui see peremees oma karjalautade eest üht paremad hoolt oleks kannud, ja seda nenda välja ehitanud, et sõ[n]niku ram[m]u mitte raisku ei oleks pääsenud minema, ja siis perast oma elumaea selle ma[a]tuki suurse kohta parajamõedulise oleks teinud, kui palju oleks siis sell teel see kapital selle sugukonnale kasu toonud? Juba sarnatsed ehitused näitavad, et lätlased põlluasjantuses mitte nii edasitungiad ei ole kui eestlased, mis ka sellest arusaadav on, et eestlased Lätimaa sisse edasi lähavad, ja enestele seal ilma kartuseta kohtasid ostavad ja rendivad, kuna lätlased eestlaste poole ega sekka peaaegus üsna sugugi ei asu. Pealegi ei ole lätlased ka riiete poolest mitte nii puhtuse armastajad kui eestlased.” Parun Grüdner¹²⁵ Ruhja mõisahärra kinnitas minu üteli toeks. Nenda olime meie palju läti talusid ja nende maeapidamisi läbi vaatanud, mis juba üleühtse väga kiidu väärt välja näitas, aga siiski oma odava ostuhinna ja madala pere palgade järele, palju parem oleks võinud olla.

Meid viidi nüüd veel ühte talusse. Siin oli rehi väga korralikult ehitatud, kaks traatpõhjaga tuulamise sarja, üks arv, teine paks,¹²⁶ milledega töö siin väga hea oli (ja mina ka oma kodus perast varsti neid enesele soetasin). Kivikarjalaut oli väga tubli, ja sellel ka ma[a]kivist lae peale käigiks trepp. Selle trepi all õõnestikus oli saun, mida ühtlasi ka karjale vee soendamise kohaks, koeaks, tarvitati. Lautas olivad 4 tublid härga nuuma peal, et küll alles 16nes september, oli siin sõn[n]jiku tagavara kaunis suur. Puust elumaea oli parajamõeduline, ka

oli toas eril [orel], ning härra von Middendorff[f] maeaperemeest palus, et see seda ka mängiks. Peremees otsis siis noodist selle tuttava viisi „Oh võtkem Jumalad” ja mängis seda nelja hääle peal. Härrad Middendorff[f] ja Samson avaldasivad siin üht isäralist rõõmutunnistust, siiski kahjatsedes ja küsiteledes: „Vaata! Seda mõistvad lätlased, aga eestlased ei mõista seda sugugi? Mull leikas see eestlaste laitus südamest läbi, ja ilma et ma siin üht sõnagi neile oleksin kostnud, istusin ma erila ette, ja et ma seda samma laulu väga ilusaste ja kontra passi ja lisatoonidega olin õppinud, läks selle mängimine õige toredaste edasi. Jüri Oea¹²⁷ Saberna¹²⁸ Tilga talu rentnik, mängis seda samma laulu, aga ka paremini kui lätlane. See oli nüüd sakstele ootamata vastus. Nüüd vahest ütles v. Middendorff[f] läti keelele peremehele, et ka eestlaste seas mänguoskajaid on, ja barun Grüdner ütles, et tema eestlaste hulkas kindlama vaimuga mehi olla leidnud, kui lätlased on.

Toast välja minnes jäivad siin mõisnikud seisatama ning hakkasivad poolnaljakal kombel, nimelt v. Middendorff[f] ja v. Samson, mind küsitelema: „Noh Mitt! Teie olete siinse lätlaste maeapidamise juures igas paigas ikka suuri vigadusi leidnud, kas siis siin selle maeapidamise ja selle talu rahva juures ka midagi veel puudust oleks leida?” Et kõnelejatelt jutt, pilkaja tooniga välja räägiti, heitsin ma oma silma pilkusi ümber vaatusele, kas ehk kuskilt asja ei leiaks, millega küsiatele paraja vastuse võiks anda, ja imet! minu lootus ei olnud mind mitte petnud, ma leitsin, mis silmitseda olin soovinud. Ma vastasin siis, esiteks pean ma tunnistama, et maeapidamine siin väga täielikus korras on, nagu seda ealgi ühe põllumehe juures paremini nõuda ei või. Aga et igal inimesel ka oma vigasid on, siis ei ole ka selle talu rahvas sellest mitte ilma, sest siin on niisamma roppu ja musta olekud leida, nagu see üleühtse, kuidas ütelnud olen, otse lätlaste viga ehk tõbi on. Kõik tegivad siin juures silmad õige suureks, ja küsisivad no mis siis siin jälle? Ma näitasin kaevu peale, kelle juures umbes 4 ehk 5 jalga kaugel üks virtsaloigugene oli, kuhu kõik pühkmed ja sõn[n]jiku jätiksed sisse olivad kasitud. Vaatake

¹²⁵ Gustav Woldemar Arthur von Krüdener (1834–1905), Ruhja Suuremõisa (Rujen-Großhof) ja hiljem mitmete teiste mõisate omanik Põhja-Lätis.

¹²⁶ Arvatavasti mõtleb tihedat.

¹²⁷ Jüri Oja (1842–?) pärines Tarvaste kihelkonnast Vana-Suislepa mõisavallast Kivilõppelt. Tarvaste kihelkonnakooli haridusega koolmeister Nõo kihelkonnas Põldsamal (Rõhul) (1864–1867) ja Otepää kihelkonnas Makital (1874–1885), talurentnik Saverna ja Tamme vallas. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutajaliige.

¹²⁸ Saverna mõis Kanepi kihelkonnas Võrumaal.

minu härrad! Siia kaevu sõrvale loiku on kõik mädanik ja virts kokku kogutud, ning kaevust võetakse toiduks ja joogiks ometigi seda välja, mis siit raisaloigust sinna sisse on imitsenud! See oli jällegi üks ootamata vastus, millega kiidetud lätlaste ilmpuhtuseta olek avalikuks sai. Mis aga muidu veel lätlaste kohta ütelda tuleks on see, et naad rohkem käsitöölised ja nimelt toolide ja vokkide treimisetöö tegiad on kui eestlased, aga ometigi vähäma meheliku kindlusega, see on ümberrääkiad ja saksastamise armastajad, kust ka nende, mitte kindel oma rahvuse armastus välja näikse paistvad.

Ma olin kõigel sellel ümbersõidul mitmete tähtsamate mõisniku härradega ühe vankri peal istunud, kus ka nimelt parun Kampenhausen ja Staatsrath Akate[e]miker von A. Middendorf[f] olivad, ja viimne mind kui saksa seltsi presitent ilmjätmata eneste juure istuma oli kutsunud. Kui viimsest äranähtud talust Ruhja tagasi hakkasime sõitma, siin küsisivad mind nimetatud härrad: „Missuguse rahval on kõige rohkem tarkust?” Ma kostsin, kellel kõige rohkem vaimuhariduse raamatuid on. „Õige,” ütlesid härrad. „Aga missugusel rahval on siis kõige rohkem tähenatud raamatu[i]d, kas saksa või vene rahval?” „Kuulu järele saksa rahval, aga ka vene rahval peab oma täieline ja aealoolik hariduse kirjavara olema nenda, et ta kellegist teisest haritud rahva kirjavarast palju tagasi ei jäävad,” nenda vastasin mina. „Tõsi!” ütlesid härrad, aga lisasivad suure rõhuga juure, et „saksa rahval kõige suurem kirjavara ja ka kõige suurem tarkus olevad,” häälitsetes, „Vaata! Nüüd siis peame otse nende rahvaste poole õige kindlaste hoidma, kellel kõige suurem tarkuse varandus on, ja nüüd peab rahvas õige kangeste saksa keelt hakkama õppima, et ta sakste tarkuse osaliseks võiks saada, ilma selle keeleta ei ole midagi võimalik, seda haridust soovime meie saksad teile.”

Ma ütlesin neile: „Auustatud härrad! Ma rõõmustan teitest jutustatud soovi üle, et eestlastele tarkust nõuate, aga see teitelt tähendatud tee haridusele, ei näita loomulik olevad. Eesti talurahval ei ole ealeski võimalik üleni saksa-keeleliseks rahvaks saada, siis ka muidugi mitte hariduse osaliseks? – Aga kui Teie auustatud härrad neid meie rahva kohta öeldud hariduse soovisi südamest olete välja ütelnud, siis tehke

sedä sell viisil tõeks, et meie rahvale eesti keele hariduse raamatuid avitate muretseda, ja hariduse väärilisi koolisid elule kutsuda, sest üksikuid raamatuid on mittu tuhat kord hõlpsam kätte muretseda, kui tervet rahvast teisekeeleliseks rahvastada ja nenda, mis muidugi võimata, neid saksa haritlasiks teha. Härrad ütlesivad: „Eesti keel ollagi ju kadumas, ta ei ollagi väärt, et teda üles arida, saksa keel saada peagi üleüldiseks keeleks kuulutatud, juba kõikides kohtudes olla ta siin täieste maksav keel, mis tarvis siis veel eesti keele parandamisega saksa keele võitu takistada ja tarkusele saamist kinni pidada.” Ma tähendasin, üteldes: „Kui ümberrahvastamine tõeste võimalik oleks, miks pärast siis just saksa keele peale, ja mitte vene keele peale, kuna viimsest ometigi see täeline kasu on, et väeteenistusele minejad, kui ka kõrgemate kohtutega kokku puutumised, meid suure Vene riigi teenistuses igapidi kergitavad, ja ka haridusele lahkemad ja kasulikumad teed ette raeavad.” Viimne tähendus siin ei olnud meie tuntud härradele mitte meelega järele. Naad arvasivad paremaks siis juba eesti keele parandamise juures tööd teha*?

Nenda jutustates jõutsime Ruhja linna tagasi, kus mõisnikudekogu maeas lõunelaud kaetud oli, ja meid nendega ühte lauda sööma paluti.

Minu kõrval istus siin Kuremaa mõisa härra v. Öttingen¹²⁹ ja vastas Barun Krüidner Ruhjast. Naad alustasivad juttu, kuidas rahvas hingemaid tahta, aga sugugi ära ei tunda, et see kahjulik on, sest ühele nii väikesele popsimaa pidajale ei olla ealgi võimalik edasi saada, sest temale ei usaldatavad magasin¹³⁰ ega ka muialt võlgu anda, selleperast pidada maakohtade suurendamist soovitamada! Ma tõendasin, et rahvas hingemaid küll ei soovi kitsais vaheltatavais põldudes, mis hingede arvu suurenemisel ehk vähanemisel ümber muudetakse, vaid küll vähämaid maatuikkisi, kus kehvemad inimesed asuneda ja elama hakata võiksivad, sest et eestlased tööarmastajad rahvas on, ja kui enam peremeest teenida ei jõua, siiski veel, kas mõistliku rentimise, ehk veel parem ostmise teel, oma väikest maakohta ülepäevaliku leivahoolitsuse, üsna lilleaijaks saaksivad muutma, missuguste kohtade peale ka (hantvergid) nagu sepad-puusepad, ratassepad ja muud põllutöomasinate tegiad kergemalt asuneda võiksivad,

* Aga sellega pole naad mitte seltsi heitnud.

¹²⁹ Eduard Reinhold von Oettingen (1829–1919), maanõunik, Kuremaa ja Võikvere mõisa omanik ning Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi liige ja pärastine president (1882–1900).

¹³⁰ Magasiadast.

ja põllutöö seda rutemalt uuema aea ja parema tööriistade kätte saamisel, ühe kõrgema kultuura järjele saaks tõstetud, kui niisugusid väiksemaid kohtasi rahvale nende parajaks asutamise paigaks sisse saaks seatama, milleks ju mõisnikudel niisugust maad üsna küllalt, ja isiaranis veel valdade küllest suurel hulgal mõisate külgi sisse võetud on.” Selle üle lubati „järele mõtelda”.

Ruhja kihelkonnakooli toas

Ruhja kihelkonnakooli katsumine Ruhja linnas. Katuselaastude esimene proov Soomemaalt. Ruhja linnas sakste seltsi ko[o]solekust ja mis neist eesmärkustest tähele tuleb panna. Minu esimene kirjutatud kõne Tartu Eesti põllumeiste seltsis.

Õhtul, perast eel tähe[n]tatud lõunesööki kutsuti meid Ruhja kolmeklassilist kihelkonnakooli¹³¹ vaatama. Siin tegivad kolm koolmeistrid oma õpilastega küsides ja kistes, näiteproovi, kuidas see kool joo täitsaste läti rahva lapsi saksakeeliliseks rahvaks saada ette valmistama. Kooli näiteproov lõppes laulmisega, mis kõrgema klassilistega saksa keeles, aga viimses alamas klassis läti keelel laulda lasti. Siia juure, ehk selle peale ütles C. R. Jakupson: „Minu härrad! Teie olete nüüd näinud ja vistist ka aru saanud, millest praegune kooliõpilaste proovimine selged tunnistust annab, et ühe rahva tõise keele peale ümber muuta tahtmine, mitte loomulik ei ole, vaid ainult rahva haridusele täitsa takistav töö, ja õpilaste asjata vintsutamine on. Selle kooli esimese klassi õpilased laulsid siin üht väga tuttavat saksa laulu, („Was ist das deutsche Vaterland”, Kus on sakslaste isamaa), kuhu abis[s]je veel vanemaid lauljaid oli tarvitatud, ning see laulmine oli nii uimane, ja nii vinske, et temal otsekui mingidgi eluvaimu ei oleks, n.n.e. Selle vastu aga kõige alama klassi kooliõpilased oma emakeelel nii vaimustavalt ja elavalt on laulnud, et see igale kuuljale südamesse on tun-

ginud. See on üks tunnistus, et ainult emakeelel rahvakoolides õpetust anda, rahvale tõsist haridust toob, aga iga tõine püide, nagu seda mitte muidu kui ainult saksa keele läbi saada võiks, üks avalik hariduse edenemise vastaline töö on.” Nenda oli C. R. Jakupsoni kõne. Sellega olivad nüüd sakste esialgused, selle kooli kõrgeks kiidetud tööd, ära vastatud nenda, et barun Grüdner Ruhja mõisahärra, kes otse Jakupsoni kõrval istus, ja Jakupsoni tähendusi ka tõeks tunnistas.¹³² Nenda võisime Ruhjast lahkuda ilma, et siit (üle mõisnikude lahkenõulise vastavõtmise, üht veikese põllumeistele kasuliku õpetust nende koosoleku kõnedest, meie talu maapidamise kohta oleks saanud. Ainult tähtjas oli meil von Samsoni härra läbi Soomest toodud katuselaastude proov, mida mina Tartu Eesti põllumeiste seltsile näidata tõin ja siin seltsis ette panin, seda ka meie Eesti rahva juures ilmviibimata läbikatsel võtta, ja kui kõlblik, teda tarvitatakse teha, sest senimaanise vana õlekatus pidamise läbi lähab otsata palju põlluram[m]u kautsile, kui ka see laastukattus mitte õlekatus vasta pooltgi aega ei kesdaks, siiski tema odavus, oleks niipalju madalam, et selle asemliku katused õledest saadud sõn[n]ikuga, ühe ainsa aasta sissetulekust uus laastukattus kätte võiks saada, aga missugune põlluram[m]utamise järeldus seesugusest põhjandamisest välja võiks kasvada, n.n.e. See ettepannek ja uudis võeti rõõmuga vasta, ja lubati katset teha.

Nagu tuttav, et J. Hurt põllumeiste seltsi presidendiks¹³³ oli saanud, kellest 221–226. lehekülgede peal lugeda on, ja et ta seltsile elavaid ja põllumeistele tähtsaid kõnesid oli pidanud, see äratas ka lihtsaid taluperemehi kõnede pidamisele. (Sest senini olivad üksi koolitatud mehed kõnesid pidanud.) Aga enne Hurti presitentiks saamist, ja peale 16ma-septembri Ruhjast tagasi tullemist valmistasin ma esimese kõne, mida ma ka otse esimesel seltsi kokkutulekul, perast Ruhjas käiki pidasin, keda ka siia sõna-sõnalt ära kirjutati.¹³⁴ (Jakupson pidas oma kõne enne.)

¹³¹ Liivimaal oli kihelkonnakool üldiselt kaheaastane. Ruhjas oli kihelkonnakool nelja-aastane, mis jagunes läti keelse õpetusega alamastmeks ja saksakeelse õpetusega ülemastmeks. Kolmeklassilise all tuleb mõista kolme klassikomplekti, kus olid ametis kolm koolmeistrit.

¹³² Poleemika Ruhja kihelkonnakooli üle jätkus ajalehes. Vt. C. R. J./U. S. Mis hiilgab, ei ole mite igakord kuld; mis trükkitud, ei ole igakord õige. – Eesti Postimees 3.02.1871, nr. 5. Vt. ka Die Rujen'sche Parrochialschule von ihrer Gründung bis zum 1. October 1870. – Baltische Wochenschrift 1870, № 52, 9.12.

¹³³ Jakob Hurt oli Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi president 1871–1872.

¹³⁴ Kõne pidas M. Mitt 30. septembril 1870 ja see ilmus Eesti Postimehe jututoas (21.10.1870, nr. 42). Kõne originaal on säilinud (EKLA, f. 88, m. 3:1).

Miks pärast Tartu Eesti põllumeiste selts oma enese jalgade peal peab seisma

Mida rohkem inimene ma[a]ilma asjust näeb, seda targemaks ta õpib, ja seda enam oma silmaringi laiendab. Selle sõna tõendust olen ma omal viimisel Ruhja teekäigil, jälle uuest ja elavalt ära tunnud. Ma olen palju uusi asju näinud ja tundma õppinud, mõnda kuulnud ja tähele pannud. Mitmest soovisin, et järele võiksin teha; tõistest nägin aga ka selgeste, kuidas õiged asjad mitte ei pea olema. Missugused need asjad kõik on, ja mis neist esimese ehk teise liiki lähavad, seda ma ei või siin hakata seletama. Ka on meie viitsepresident Jakupson, omas kõnes neid jo suuremaks jaoks Teie silma ette säädnud, ja Teid nendega tutvaks teinud. Siiski tahan ma veel ühest asjast pikemalt rääkida, kelle selgus meie seltsile väga tähtjas näitab, ja kelle üle ma isiäranis suure hoolega järele olen mõtelnud.

Minu eeskõneleja on jo sest nimetanud kui suure lahkuse ja auupakkumisega Liivima[a] suurde põllumeiste selts meid kui Tartu Eesti põllumeiste seltsi liikmid vastu võttis. Seda lahkust ja auupakkumist ei või ka mina küllalt kiita. Siiski pidime seal sõnu kuulma, kes meile ehk naad küll mitte pahast meelest ei olnud räägitud, ometigi sügavale südamesse lõikasivad, see on: saksa seltsi president von Middendorf[f] arvas meile seda avalikult süüks, et meie Eesti põllumeiste selts ennast mitte saksa seltsi alla, või nendega ühte ei olla heitnud, vaid oma enese jalgade peale seadnud. Kui ma perast president von Middendorf[f]i herraga sellest asjast rääkisin, näitasivad tema sõnad, kui ei oleks meie seltsil ilma saksa seltsi abita mitte võimalik olevad omas õpetuses edasi jõuda, ja kui oleksid ka meie Eesti seltsi liikmed üksi selleperast saksa seltsi juurde võersile, ja õpetust tulnud otsima, et omas seltsis enam üksi korda ei sa[a]. Selle juhi sunnil tahan selleperast nüüd siin ühe küsimusega vastutada, kes mull nii hästi meie Tartuma[a], kui ka kõige eesti põlluharia rahvale, nende maeapidamise kohta tähtjas on.

Meie selts on selle tarvis ühte heitnud, et põlluharimise järg meie seas teaduse põhja peale saaks määratud, ja meie maeapidamine mõistuse juhatus alla seatud. Meie põlluriistad on enamist kõik veel puudulised, meie ma[a]harimine vana harjunud viisi järele

ära seatud, meie laudad lasevad suure jao sõn[n]ikuväest metsa joosta, meie külakoolid on veel kõige nurjatumas oleku sees, n.n.e. Kõik need asjad tahavad sügavad läbitundmist, järele mõtlemist, ära proovimist, uuentamist, täiendamist. Kõiki neid asju peab ja tahab meie selts ühes aidata korda seada. Meie selts peab meie põllumeiste silmi nende asjade kohta laiendama, meie mõistust kasvatama, ja nõnda ühe sõnaga ütelda, meie maa põllutööd ühe parema järje peale saatma.

Vaatame aga nüüd järele, kas meil seda võimalik oleks, kui meie mitte üks isiäraline selts, vaid paljas oks suurde põllumeiste seltsist oleksime. Meie küsime eesvalt: kellest räägivad suured põllumehed? Nemad räägivad küll ka põlluharimisest, põlluriistatest, karjakasvatamisest, maaparandamisest, koolidest n.n.e. Aga ma pean tunnistama, kui meie nende nõuupidamiste peale hakkaksime kuulda [võtma], ja oma juures tõeks teha, et meie siis kas veel lähemal teel pankroti peaksime jääma, ehk seda parandamist täitsa käsile võtmata jätma. Sest suured põllumehed rehkendavad sadade ja tuhandete rublade kaupa, kus meie kopikute ja üksiku rubladega rehkendame; nemad räägivad auurumasinast, kes paartuhat rubla maksavad, meie oleme rõõmsad, kui paari rubla eest uue[d] adrarauad kätte saame, ja puutöö ta kallal isi jõuame teha. Nemad kaebavad oma Saksama[a] opmannide ja sulaste üle, ja pidavad nõuu, kuidas neist lahti saada. Meil ei ole muu raske elukatega tegemist kui ehk mõne roti seltsiga. Nenda mõedavad nemad hoopis tõise mõeduga, vaatavad hoopis tõise silmaga, kui meie.

Ma pean tunnistama, et ma ehk küll Ruhjas palju tähtsaid asju kuulsin läbi räägitavad, siiski aga sellest, mis meile talurahvale, ehk veikese põllumeistele või meie seltsile tululik ehk kasulik oleks näidanud, küll midagi soovimise väärilist pole leidnud.

Ka see näidatud ja kiidetud rahvakool,* kus meie olime, näitas mull liig kahtlane, ehk otsekohe välja üteldud, täitsa saksastamise teel kõndivad, mis milgi kombel läti talupoegadele kasuks ei või tulla.

Küsime aga veel teiselt: missuguses keeles toimetab suurde põllumeiste selts oma asju ja nõuupidamisi? Ja vastame selle peale: saksa keeles. Siis näeb igaüks ära, et meie põllumehed, kellest suurem jagu üksi oma eesti emakeelt mõistavad, selle seltsi liikmed ei või ega

* Ruhja kihelkonnakool kolme klassiline. [Vt. joonealust viidet 131.]

saagi olla, ega meie terve eesti selts, ka mitte selle saksa seltsi oks. Oma nõuupidamisi meil omitigi ühes koos võimalik ei oleks ära toimetada, seda jo meie mitmesugune babüloni keel ei luba. Ja kui ülemalnimetatud asjad ka veel maha võtame, missugused ühendamise paelad jääksivad siis veel järele? Üksi need, et meie kassa suurde põllumeiste kassaga ühte sulaks, ja meie eesti seltsi ettevõtmised mitte priid ei oleksid. Ei, seesugune lugu oleks meie seltsi avalik hukatus.

Ma ei salga, et meil ja suurde põllumeiste seltsil ühesugused eesmärgid ees seisavad, see on et mõlemad üht ja seda samma asja – meie põlluharimise kõige mõnusamad järke taga nõuavad. Aga need teed, kelle peal mõlemad seltsid käivad on teine teist, sest suure põllu mehed (mõisnikud) harivad oma põldu suure jõuu ja varaga, mida naad meie rahva käest enesele teoorjuse ja suurde maksudega sisse pärinud on. Aga meie, kui väikese põllu mehed peame katsuma selle vähisega läbi aidata, mis meile, nendest maksudest üle jääb, ning olema veel pealegi õnnelised, kui nalga enestest oleme kaugemale jõuudnud tõrjuda, ja siis veel oma maeapidamist, hakata korralikuma järjele tõstma, ja mis juba selle paari aasta vältusel kauniste on kosuma hakkanud. Kui meie kõige armulisem riigiisa, ja keiser Aleksander II. hävitavad teoorjust 1868¹³⁵ ära käskis kaotada, ning eesti põllumeistel 1870 üht seltsi on lubatud asutada, kus meie nüüd siin isi otseteil, sarnaste asjade üle nõuu võime pidada, mis meile väikese põllu meiste uue viisi järele põllutööriistade ja masinate soetamiseks, jõupäraline ja kasuline oleks, ning kelle kindlal sihil meie teaduslise maeapidamise järjele mõistuse nael võime lähineda. Selleks töötagem kõik ühel meel ja ühest jõuust, et kõik need suured takistused, mis meie maeapidamist veel raskestest rõhuvad ja kinni peavad, eest ära ja kõrvale saaksivad heidetud, ja uuem loomulik maeapidamise kord sisse seatud; ja kelleks siis suur Jumal oma abi, ega kõrge armuline riigiisa keiser tarvilit seaduse parandamise nõuu, ja jõuudu ei saa keelma, kui isi mehed oleme.

Jakub Hurt'i presidendi aegsest toimetusest Landradi Collegiumiga ning selle küsimusele vastus.

Landrath Collegiumi kiri Tartu Eesti põllumeiste seltsile. Hurt võtab ennast presidendist lahti. Jannsen jälle põllumeiste seltsi president.

Õpetaja kandidat Jakub Hurt oli nüüd seltsi presidentiks saanud, nagu lehekülj 222 nägime. Tema toimetus ja juhatus oli põllumeistele igapidi elustav ja loomulik. Ta ei püüdnud ealgi ainuüksi kõnelda, ja oma jutuga aega pitkendada, nagu seda Jannsen tegi; vaid ta soovis et iga inimene oma soovisid, olgu kirjalikult ehk suusõnal, seda kõne pidamise kombel seltsile ette kannaks.

Nenda ilmusivad siis teated mitmesugustest mae[a]pidamise ala[ta]tu järgedest, ja kuidas sellest mõistuse nael välja saada, ja et need nii mitmesugused takistused, kes väikese põllu mehi, oma maeapidamises täitsa kinni peavad, kuidagi viisi eest ära kasitud peaksivad saama. Nõuks võeti siin Lantrad Collegiummille,¹³⁶ neid puudusid, ja vigasid jaultki ette panna, et need selle poolest kui mõisnikude esimehed nõuu peaks, sest nende käes on ainult selle maa ja rahva sedluse üle kui ainus võimus; ja nemad siis neid kahjulisi takistusi Eesti talurahva maeapidamise teel ära aitaks koristada, kellest mõisnikkudel ju mingi suuremad kasu ei ole; aga väikse põllu meistel suur ja tähtjas kergitus on, ning nenda see must vana aea vahesein, talu ja saksa rahva vahelt aeg-aealt ära kaduma saab.

Selleks korjati teateid suusõnal, ja kirjalikult kokku, kelleks ka mina ühe pikema kirja kirjutasin ja Hurt seadis siis ühe üldliku kirja kokku, mida Lantsradt collegiumile saadeti. Aga vastus, mis sealt tuli, ja kaunis pikk ja suur oli, ei täitnud mitte seltsi soovitusi. Sõnad selles vastuskirjas olid küll pehmete öeldud, aga asi isi oli omitigi otseteed tagasi lükatud. Seltsi soovitus-, ehk küsimuskirjas seisis talumaade peale seatud maksude kohta, nagu teeteod, jaamade maksud,¹³⁷ kiudu käigid¹³⁸, n.n.e., mis kui kõige

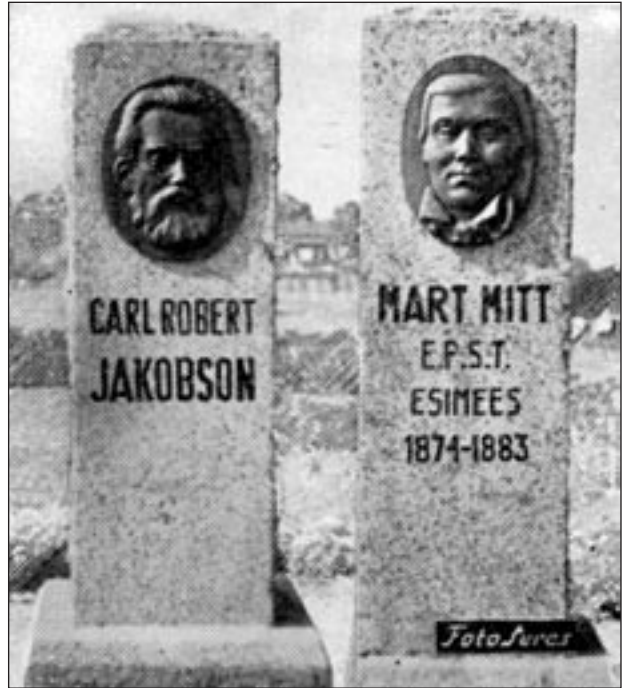
¹³⁵ Teorendilt raharendile üleminek edenes visalt. Liivimaa kubermanguvalitsuse patent 14. maist 1865 nägi ette, et teotöö- ja segarendilepingud peavad kõikjal lõppema 23. aprillil 1868, ometi võideldi teorendiga veel 1880. aastail.

¹³⁶ Liivimaa Maanõunike Collegium oli Liivimaa Rüütelkonna kõrgeim täidesaatev ja nõuandev organ, mis koosnes 12 liikmest. Asjaajamist juhtis iga kolme kuu tagant vahetuv resideeriv maanõunik.

¹³⁷ Mõeldud on postijaamu. Postijaamade ülalpidamine lasus kohalikel rüütelkondadel. Kohustused jaotati küll mõisatele, kes omakorda jagas koormised talude vahel. Talupojad pidid varustama postijaamu hobusöödaga (moonaga) ja selle kohale vedama.

¹³⁸ Kүүdis käimine. *Kiut, kiudu* – küüt.

C. R. Jakobsoni ja Märt Miti mälestussambad Tartu näituseväljakul. Foto raamatust „Tartu Eesti Põllumeeste Selts 1870–1940”. Tartu, 1940, lk. 25.

maa pealne maks ja koorem võiks olla, ning nende täitmine siis kogoni loomulikum saaks olema, kui seesamma seisustest vahet pidamata kõige maade pealt ühtviisi saaks kannetama, ning üks, ehk ülem seisus teise alama seisusele mitte enam nii ülellügisid raskusid ja karedusi peale ei saaks panema, nagu seda tänini järjest sünnib, kus talumaa ja rahvas seda üksi kannab, ja mõisnike seisus seda täitma sünnib, ilma et isi aru saaks, kui raskeks need koormatused nende mitmekordse ümber töötamise läbi talurahvale peale tõusevad, nenda, et see juba võimata kõik ära kanda on. Näituseks kuidas üksikud kreisisundiad (sillakohtu härrad) juba teede parandamise ja seadmise juures suuri trahvisid peale panevad ja liia kareusega rahvastega ümber käivad neid vangistates, n.n.e. Sarnaste maksude küsimuste kohta oli nüüd Landrad Collegiumist vastus tulnud, keda siinkohal aga lühidalt tähendan. Niisugune maa-maksude täitmine nagu jaama- ja kirikumaksud, teesäadmised, ja mõned muud, olla küll ainult rüütli kogu asi, ja kui seadusline vanast jäänud mõisamaade koor[e]m. Aga mõisnikud olla seda koormatust aegamööda talumaade peale hakkand seadma; ja taluma[a] rendimaksudid jälle selle asemel vähendanud. Näituseks, pantakse siin all seisav tükk ette: „Mõisa härra rendib koha talumehele, kelle taalri rendi inna väärtus

8 rubla on, mõisnik aga annab koha 6 rubla rendi innaga talumehele ära ning talumees prii leppimise järele need koormatused oma peale võtnud ja peab siis 2 rubla eest, kõik eramaksud ja orjused täitma; saaks nüüd need maksud kõige maade peale jälle ühetasa seatud, siis saaks ju mõisnik ühe rubla iga taalri pealt avalikult kahju, n.n.e.”

Nenda palju sellest vastuskirja sisust, kelle sees üleüldiselt see tähendus seisis, nagu oleks seltsi kirjas olev asi, ainult eksimõtetega täidetud, ja seal tahtmisi, mõisnikkudele, uusi koormatuse peale soovida, mis ülekohtused võiksid olla, kuna juba mõisnikutel isigi üleliia rasked koormatused olla, et mõisad ei jõuda neid vastamisi vast enam ära tasuda; ja talupoegadel ehk ainult pearaha maks, ja nekrudi andmine, kellest siin aga juttu ei võida olla, sest et see rüütli kogule ei puutuda. Sellega oli nüüd seltsi soov, nagu eespool tähentatud täitsalt tagasi lükatud.

Et mull õnneks läks, Landradht Collegiumilt saadetud kirja jälle kätte saada, mida ma tööistele välja lugeda olin annud (mis pea- ehk or[i]ginalkirjast, mis Tartus Eesti põllumeeste seltsi kirjavaras seisab, ja mitmes eksemplaris tähtsamatele seltsi liikmetele õiges tõlkes kätte saadeti), siis kirjutatan ma ka siin selle saadetud kirja, järeelseisvalt, sõna-sõnalt üles (sest et ta kui terve paberipöögna suurus siia vahele ei sünni).

Liivimaa Lanrath Collegiumi kiri Tartu Eesti põllumeiste seltsile. 25 ja[a]nuaril 1873.
 № 1033.¹³⁹

L. S.

Liivimaa

Landrath Collegium

—

Riigas, rüütlimaeas

25. Ja[a]nuaril 1873.

N 1033

Mineval aastal dezembri kuus koos olnud rüütlite konvendi¹⁴⁰ sõna peale, kellele Tartu Eesti põllumeiste seltsi 28mal septembril 1872 saadetud kiri¹⁴¹ nõuuvõtmiseks ja otsuse tegemiseks ette panti, on Liivima[a] Landrath Collegiumil seda nimetatud kirja perast vastuda.

Saadetud kirjal on kõige enam see arv, et seaduslik vahe mõisa- ja orjusemaa¹⁴² vahel, misjärele esimene (mõisamaa) maksudest vaba ja viimne (talumaa) maksualune on, „mitte õige ja mitte hää ei näita oleva”, sellest et ta talupoegadele koormaid pääle paneb, mis mõisatel mitte kanda ei oleks.

See arvamine ei ole aga õige, sest sellel on avalikult see eksia mõte põhjaks, nagu oleks maksu all olemine ehk maksuvabadus (ilma maksuta olek) seisuste koormad ehk kasusaamised; need vahed on aga tõesti üksinda mitmesuguse krundi ja maa arvu juures; kas ta kas orjuse- ehk mõisamaa on, selle järele siis ta ka maksusi kannab, ehk on neist prii. Nüüd võib kõik krunt Liivimaal, niihästi mõisa- kui ka orjusemaa iga seisuste omaks saada (kui nemad aga ristiisku on). Sellejärele saavad kõik nimetatud krundi pääl seisvad tasumised iga seisuste inimestest kantud, kelle omanduses parajasti krunt ja maa seisab ja selleperast ei või orjusemaa omanikudest täidetavaid orjusi mitte nagu üksinda talurahva seisuse koormaks arvata. Paljalt nekrudi andmine ja pääraha maks¹⁴³ on üksinda, mis talupoead oma seisuse järele täitma peavad, kellest aga siin, et naad mitte Liivimaa rüütlikogu nõuu all ei seisa, kõnetgi ei või olla; selle vastu on talurahva

¹³⁹ Kirja üks koopiatest leidub EKLA, f. 183, m. 10:9, l. 1–3, saksakeelsena Eesti Ajalooarhiiv f. 1858, n. 1, s. 105, l. 24–27p. Vt. ka A. Kruusberg. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt. Kultuurilooliste materjalide kogu. Tartu, 1926, lk. 53–56.

¹⁴⁰ Rüütelkonna aadlikonvent kogunes korrapäraselt kaks korda aastas kevadel ja sügisel, koosnes maanõunikest, maamarssalist, 12 maakonnasaadikust ja kassasaadikutest. Selle kutsus kokku maanõunike kolleegium. Üks funktsioone oli maanõunike kolleegiumile esitatud ettepanekute ja kaebuste arutamine, peaülesandeks oli küsimuste ettevalmistamine maapäevale ja nende probleemide lahendamine, mis ei kuulunud maanõunike kolleegiumi või maapäeva võimkonda

¹⁴¹ Kirjas on kolm ettepanekut: 1. jaotada seni üksnes talupoegadele teekorrashoiu ja ehitamiskohustus vastavalt maa suurusele mõisate ja talude vahel; 2. sama paluti postijaamade moonaga varustamisel, mis seni oli üksnes talurahva kohustus; 3. osavõtt valla kulude ja maksude kandmisest, eriti koolide ja kogukonna-kohtute ülalpidamisest vastavalt maa suurusele. Selle kirja koopiat leiab huviline: A. Kruusberg. Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi algpäevilt. Kultuurilooliste materjalide kogu. Tartu, 1926, lk. 51–52 või EKLA, f. 3, m. 6:26, l. 1–1p.; Eesti Ajalooarhiiv f. 1858, n. 1, s. 105, l. 4–7p.

¹⁴² Orjusemaa (talumaa, vallamaa) oli 1849. ja 1860. aasta Liivimaa talurahvaseadusega mõisamaast eraldatud maa, mida mõisnik võis pruukida ainult talupoegadele rendile andmiseks või müümiseks.

¹⁴³ Pääraha, tähtsaim riigimaks maksualuste seisuste täiskasvanud 14–60-aastastele meestele. Kehtestati Eesti- ja Liivimaa kubermangus 1783. aastal. Talupoegade pärraha kogumisega tegelesid sellal vallavalitsused. Liivimaa talurahvaseadus (1860) §397–406.

seisus iseäraldi aga jälle postlini maksudest¹⁴⁴ maa ostmise juures ja seadusliku stempelpaberi pruukimisest kõigis kohtukäimistes prii. Need maksud, kellest Eesti põllumeiste selts seletust teeb, seisavad krundi ja maa (põllu) pääl; selleperast ei saa nemad edaspidi täieliste mitte aeoti koha peremehe (rentniku), vaid omaniku ehk ka mõisniku poolt kantud. See, kes ühte kohta rentida tahab, tunneb neid maksusi, mis kohal kanda on, ja mis tema nagu peremees täitma peab ja saab selle järele aasta arvu maksusi (selle) rendi rahaga kokku võtma, mis ta enese poolt maksa tahab; tema arvab kõige paremini avalikud maksud sellest rendist, mis maatüki eest ilma kõige avaliku maksudeta anda võiks, maha. Sedasamma teeb ka üks taluostja; tema arvab rahaks tehtud avalikud maksud kauba tegemise juures ostmise hinnaga ühte. Selleperast siis peab üks talurentnik ehk ostja üksin[d]a neid krundimaksusi täitma, kelle eest tema rendi ehk ostmise hinna juures selle jao tasumise on saanud (ehk kelle juures seda jagu hinda maha arvati), aga rahaks arvatud (avalike) tegude hind (jaama moon, sillulkäimine¹⁴⁵) (ehk tee parandamine) on ikka üksinda rendiandja ehk müia koorem. Ühe talu ostja saab paljalt neid krundi maksusi kandma, mis pääle taluostmise krundile pääle panti.

Kui õigest need säädlemised on, sellest saagu nimetatud eestseisus nähtavad põhja, et ilma orjusest olevad mõisamaa talud ehk kantnikude tükid, nii pea kui rüütlikogu (Ritterschafti) lubamisi nende pääle ei panta, ühe hoopis kõrgema rendi ehk ostmise hinna annavad, kui orjusema[a] talud, kelle üleüldine aastase ehk krundimaksu suurus saab olema.

Siis on Eesti põllumeiste seltsi arvamine, nagu ei oleks selle arvu alusel maksuprii mõisamaal maksusi kanda, selge eksitus, kellest nimetatud eestseisus igakord Liivimaa kubermanguvalitsuse pandendi läbi kuulutatud rüütlimaksu jaotamisest tõendust võib leida. Need jaotamised näitavad nimelt, et igal aastal rohkem kui pool tervest rüütlistelt maksudest ära arvatud, mis üksinda iga mõisa pääle pantavad kreisi lubamised on, mis üksinda jo 1871sel aastal üle 5e rubla adra pealt tulid – rüütlikogu lubamistest kannetud saavad ja nimetakse neid selle nimega. Neid maksusi ei või 9mal detsembril 1863. aastal № 120ne all välja antud padenti järele mitte orjusemaa peale panna ja peale selle nime all seisav orjusest prii mõisama[a] nimetatud tasumiste eest vas[tu]tama. Kui nüüd vaadatakse, et kõigist Liivimaa põllumaast 69,24% orjuse- ja paljalt 30,76% mõisamaad on, siis näitab see, et mõisamaad otse Tartu Eesti põllumeiste seltsi arvamise vasta orjusemaa peale vaatates ränkasi maksusi kannavad.

Selle nime all seisav maksualune maa teeb aga sellest arvu, kuidas iga üksik mõisa maksu- jaotuse all on ja kuidas ta neid maksusi peab kandma, mis aeane [aegne] mõisnik omast käest maksma saab.

Mis nüüd kirja isiäranis punktist arvata ja esiteks punkt I ja II, teetegemise ja jaamade maksude perast, siis lähavad need selle arvamisega kokku, mis üleühtse krundi maksudest üteldud sai. Nagu orjusemaa krundi ja aluse peal seisvad maksud on nemad juba omanikude poolest rendi ehk ostmise hinnast maha arvatud; kui nüüd tahetakse, nii kui ette pantud kiri seda arvab, et need koormad (teod) kõigi maa peale, see on ka mõisamaa pääle nende üksikute tükkide suuruse mõõdu järele jaotatud saaks, siis saaks mõisnikule üks orjus pääle pantud, kelle täitmise eest tema orjusemaa saajale ära arvatud jao rendist ehk ostmise hinnast heaga maha pidi jätma, ja orjusema[a] omanik saaks selle kergitusega õiguseta ühe kasu, sest et see terve orjus juba enne kaubategemise juures ära tasuti.

¹⁴⁴ Sõna *poslin* või *poslina* tuleb vene keelest ja tähendab maksu kirjalikelt lepinguult, hagidelt või palvekirjaldelt.

¹⁴⁵ *Sillulkäimine* on teeparandamine. Teede korrashoid kuulus talupoegade kohustuste hulka. Selle töö tegijaid kutsuti *sillulisteks* ehk teeparandajateks või -ehitajateks.

Üks näitus saab seda vahet veel selgemaks tegema. Üks mees tahab kohta renti ja arwab rendi, mis tema selle koha eest maksta võiks, kui temal tõisi maksusi sugugi maksa ei oleks, 8 rbl taalri arvu päält; nüid ta arwab aga 2 rubla taalri pealt krundi maksuteks ja pakub aga paljalt 6 rbl ja saab selle hinnaga talu. Nüid aga jaotakse seniaeani orjusemaa peal seisvad krundimaksud ka mõisa maa peale. (Talu) rentnik peab aga pool endistest orjustest kandma ja saab selle uue jaotusega ühe rubla taalri pealt kasu. Mõisnik aga, kes enne seda terve orjuse eest kaks rubla maha pidi arvama, peab siiski jälle ühe jao orjustest – üks rubla taalri arvo – oma orjusemaa pealt oma peale tagasi võtma; see tähendab, tema kaotab ühe rubla omast rendist taalri pealt. Kui vasta oksa see oleks, seda võib siin selgeste tunda. Rendi all olemistega võiks mõisahärra ehk viimati, kui kontrahti aeg lõpeb ja uusi teha tuleb maha jäänud orjuse arvu järele ühte kõrgemad renti jälle talu peale panna, aga seletatud asjad enne seda aega tehtud kaubakontrahtidega ärasäada ei sa[a] sugugi; mõisahärra peaks ikka ühe kauni jao kapitali jaost kaotama.

Mis aga annaks, kui ka kõik eesüteldud tähele ei saa pantud, ette antud krundimaksude jaotamise muutmine? Nii kui praegust talumaade müimine rutuline on, ei saa see palju aega võtma, et kõik orjusemaa krundid müidud saavad. Siis ei peaks Eesti põllumeiste seltsi tahtmise järele mõisamaad mitte nii kui enne rüütli lubamisi, mis rohkesti pool jagu rüütlite maksudest välja teeb kandma, vaid ka täieste pool osa tee ja jaamade orjustest oma peale võtma, ehk nende täitmiste eest vas[tu]tama. Kui nüid sellest lugu peetakse, et haritud mõisamaa nagu üteldi, vaevalt 1/3 täiest haritud maast välja teeb ja tarvilikke metsade perast kuigi suurendatud ei või saada, siis peab sealt selgeste nägema, et terve saak mõisamaidest üksinda maksude eest ära lähab ja mõnes paigas ei jõuetagi nende täitmiste eest täit vas[tu]tamist pakkuda.

IIIdas punktis tahab Eesti põllumeiste selts, et muret saaks, isiäranis seaduste perast peetud, kelle järele ka mõisad oma arvu ja suurust mõ[ö]da ühe jao koormad ja kogokonna maksudest seltslikul viisil kannaks. Seda tahtmist põhjendatakse sellega, et vallakoolides ka mõisas tööl olevate hantvarkide ja sulaste lapsi palju on, mõisa rahval ka ikka enamiste kogokonna kohtu juures hoopis rohkem tegu on, kui val[l]a enese liikmetel ja sellega vallaametnikudele palju vaeva peale panevad. Selle sehes aga ei või seletatavad põhjendamist sugugu leida. Need seltslikud maksud on päämaksud (inimese maksud), kelle suuruse kogokonna nõumehed kogokonna seaduse § 11ne põhja peal säevad, ja hinge pealt maksta lasevad; kui küll jo selle sehes juba põhja küll on, et mõisahärra nendesse maksutesse ei pea puutuma, sellest et valla nõumeistel üksinda õigus on, oma kogokonna liikmeid aga mitte võeraid välisid inimesi maksu alla panna, siis on veel kogoni võimata mõisnikku sellest maksust oma mõisa arvu või suuruse järele, see on ühe maksuga oma krundi ja maa pealt osa võtta laske. Kui siis nimetatud päämaksusi ka kõik mõisa rahvas ja ka need, kes mõisa maa peale on asunud maksavad, siis kannavad need selle summa mõedu järele seltslikku maksusi, kui orjusemaa peale asunud sulased, pävilised ja hantvärgid, kes ka üksinda siis, kui nemad kogokonna liikmed on, maksu alla sunnitud võivad saada. Tõstetud perimine, et mõisa ühe selletaolise jao seltslikkudest maksudest oma väliste töötegiate eest võiks anda, on siis niisamma veidi põhjendatud, kui see just ühesugune tahtmine oleks, et orjusemaa peale asunute aga mitte selle kogokonna sulaste päviliste n.n.e. leivaisad, see on nende peremehed peaks nende eest väärilise maksu andma. Kui ka neid põhjendamisi tähele ei panta, siis on mõisa igast abist seltsliku maksude juure 19. ve[e]bruaril 1866 välja antud kogokonna sääduse järele pidanud vallale antud isienda valitsuse priiuse eest lahti saama. Mis isiäranis tähtsalt pärimise kirjas kogokonna kohtu ja valla valitsuste eneste maea perast ütelda, selleperast käskis seadus § 334 talurahva sääduse raamatus aastal 1860, et mõisahärra ühe tarvilise hoone eest mõisas pidi muretsema. See säädmine, kelle järele talu kogokonnad mitte kedagi oma kohtu aseme eest ei annud, leidis oma põhja säält, et

mõisa härra kogokonna ametnikkude valitsemise juures, kui ka kaugele ulatava ülevaataja (politzei) õiguste ja olemiste perast palju teha võis. Kui aga nüüd peale selle kõik need põhjused kogokonna seaduse läbi tühjaks tehti, siis pidati kindlal viisil ka ära säadmise juhutuse (Vollzugs Instruction) § 23ma ja 24ma läbi kinnitatud saama, et nüüd kogokonnad üksinda oma kohtute ja valitsuste eest muret kandma peavad hakkama.

Mis siis viimati mõisahärrade abist vallakoolide kasuks arvata, kelle pärast, nagu ees näidati, ühtegi kohust (pääle pantavad) vist leida ei ole, siis olgu selle pääle näidata, kui suur ka peris ilma sundmuseta mõisnikude osavõtmine selle tarvituse poolest tõelikult on 18⁶⁷/₆₈ ja 18⁶⁸/₆₉ aastase Liivimaa Landrath Kollegijummi koolide katsumise materiali järele on need sinatsed maksud (täitmised) mõisade poolt kihelkonna ja kogokonna koolide eest niisamma suured kui kogokondadel isi ja nende kõrgus üksikult on neis kahes aastas arvata 58 000 rubla, kelle juurde suurendamiseks veel õige tähtsad maksud seminaaride¹⁴⁶ eest arvata tulevad, mis üksipäinis rüütlikogu lubamistest kannetud saavad.

Ülemal lahutatud põhjade perast on siis rüütli konvendil võimata Eesti põllumeiste seltsi 28. septembril 1872 aastal saadetud kirjas seisvaid tahtmisi täieks teha.

Liivimaa rüütlite seltsi nimel
Esseisja Landrath Richart barun Wolff¹⁴⁷
Rüütli seltsi sekretar v. Grünewaldt¹⁴⁸

Õige ära kirja tõlgi eest Tartu Eesti põllumeiste
seltsi kirjutaja Tõnis Pekk

Nenda Landrath Collegiumi kiri, mis Tartu Eesti põllumeiste selts sealt vastuseks sai, ning sellega oli seltsi lootused, et mõisnikud ehk aea tarvituse järele, ka omalt poolt parandamise samme Eesti-rahva elu korra kohta astuma hakkaksid, lõpnud; ja pidi uut nõuu pidamist ja leidmist, kust seda jälle peale hakata, ära ootama.

[Sisust, kellest veel ütelda: „Kõik siinsed maa maksude seadlemised on Rüütli kogu ja Landrad Collegiumi asi, (nagu ei puutuks seie kroonu ehk riigi valitsuse asi muud midagi, kui ainult pearaha ja nekruti, ehk soltatite võtmise asjas) – ja et talurahval nagu muud vastamist ei

olekski, kui ainult nimetatud pearaha maks ja nekruti andmine.]¹⁴⁹

Sellela oli nüüd seltsi soov nagu ees pool tähentatud täitsalt tagasi lükatud. Oma põllu tööliste nõuu pidamiste kõrval võeti jälle otsuseks ühe palve kirjaga uueste Landrad Collegiumi juure minna; ja selleks Pärnu, Viljandi ja Võru põllumeiste seltsidelt saadikuid kutsuda, ja siis uueste endine kiri, mis Landrad Collegiumile oli saadetud, ja selle vastus, (mis üleval tähentatud) läbi katsuda, et alustatud töö, parandamisele ja põllumeiste kasuks võiks tulla.

Sell vahe ael võttis Hurt ennast presidendi ametist lahti, sest et ta Ottepä[ä]s[s]e õpetajaks

¹⁴⁶ Liivimaa Rüütelkond kulutas Valga kihelkonna koolmeistrite ja köstrite (Cimze) seminari ülalpidamiseks 1870. aastate algul umbes 4000–4500 rubla aastas, Eesti vallakoolmeistrite (Hollmanni) ja Läti vallakoolmeistrite seminari ülalpidamiseks kokku umbes 6000 rubla aastas.

¹⁴⁷ Richardt Emil Leonhard von Wolff (1824–1887), jurist, maanõunik, Lubāna mõisa omanik, hiljem Liivimaa konsistooriumi president.

¹⁴⁸ Moritz von Grünewald (1827–1873), zooloog, õppis Tartu ja mitmes Saksamaa ülikoolis ning Pariisis. Oli Liivimaa Rüütelkonna sekretär 1862–1873.

¹⁴⁹ Maha kriipsutatud.

oli saanud. See oli seltsile kurb sõnum. Ma isi palusin teda kurbdusega, et veel lühikest aega ametisse jääks, aga ta ei ütelnud seda mitte võimalik olevad. Nenda oli ta siis ühe aasta presidendi ametis olnud Mihkclipäevast 1871–1872. Mihkclipäevani. Jannsen valiti Mihkclipäeva ael 1872 jälle presidendiks ning poolele jäänud töö Landrad Collegiumile kirja valmistamiseks võeti käsile; saadikud kutsuti talvel kokku, ka mina olin nende seas kui Võru põllumeiste seltsi saadik ja minuga ühes Juhan Lubi Nüplist¹⁵⁰ ja Kusta Kolk Koigust.¹⁵¹

Kui nõuupidamise otsused kirja olivad pantud, ja eeskirjad seks valmis tehtud, mis Landrad Kollegiumile pidi saadetama, ja teine jätk; kui sealt ehk mitte parandamise lootust ei tuleks, et siis kõrge riigivalitsuse ette minna, ja nimelt Maade Ministeriumi läbi. – Siis ütles Jannsen, kui Tartu põllumeiste seltsi, ja selle nõuupidamise komisjoni presitent: „Mina oma nime küll seie alla ei kirjuta.” Nenda jäi siis asi, mis nii tähtsalt läbi oli uuritud ja tehtud, surnult magama, nenda, et selle ettevõtmise lootusgi, tema poolt perast seda toimetust koguni ära lämatati.

(Järgneb)

Vello Paatsi

(1948)

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli geograafina (1973), geograafiamagister (1993), *Ph.D.* kasvatusteaduste alal (2003). Töötanud EPA-s teadurina, ajakirja Eesti Loodus osakonnatoimetajana, Tartu Ülikooli vanema kultuuriloo lektorina, alates 2002. aastast Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadur. Peamised uurimisvaldkonnad: eesti kultuurilugu ja loodusteaduste ajalugu.

¹⁵⁰ Mõis Tartumaal Otepää kihelkonnas. J. Lubi (1849–?) pärines Kanepi kihelkonnast Kaagvere vallast, oli talupidaja Nüpli vallas Otepää kihelkonnas. Elas seejärel Nuustaku alevis.

¹⁵¹ Mõis Võrumaal Urvaste kihelkonnas.